

UOT 330.8:330.856:336.22 (479.24)

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması

Səməndərov Seyfəddin Sabir oğlu*

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini - XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əksi ilə əlaqədar bəzi tarixi faktların tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyasını - analiz, sintez, deduksiya, müqayisə üsulları əsasında tarixi faktların dəyərləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəticəsi - bilavasitə** transformasiya proseslərində optimal vergi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasında tarixi təcrübədən yararlanmağa imkan yaradır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - tədqiqat obyektinin spesifikliyi, elmi informasiyanın əldə olunması, tarixi faktların müqayisəli təhlil olunması imkanları ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın əhəmiyyətini - dolayısı yolla olsa da, vergi reallıqları ilə əlaqədar tarixi təcrübənin bu günün reallıqları baxımından istifadə imkanlarının və daha səmərəli vergi mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiq edilən problem və müəyyən edilən bir çox faktlar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə çıxarılmasıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi tarix, vergi siyasəti, vergiqoyma.*

* AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı şəhəri, AZ 1143. H.Cavid pr., 31.
seyfeddinsamandarov@mail.ru

** Burada tarixi təcrübə əsasında iqtisadi idarəetmədə hansısa instituonal elementlərin bu gün tətbiqi imkanlarının araşdırılmasından söhbət getmir. Əhəmiyyətli olan vergi mexanizmlərinin təşkilində neqativ praktika və tendensiyaların tarixi keçmişimizə əsasən müəyyən olunaraq bu günün praktikasında təkrarlanmamağıdır.

1. Giriş

Arxiv və digər materiallar əsasında XX əsrin 20-30-cu illərində vergi məsələlərinin Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə necə əks olunması məsələsinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq edilən dövr öz məzmunu etibarlı ilə mürəkkəb və ziddiyyətli dövrdür. Bu dövrdə hadisə və proseslərin retrospektiv anlamda bir daha yenidən nəzərdən keçirilməsi vergi öhdəlikləri də daxil olmaqla maraqlı tərəflər arasında sosial və iqtisadi maraqların uzlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə XX əsrin 20-30-cu illərində iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmuş bir dövətdə olduqca nəhəng iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün vəsaitlərin toplanılmasında vergi sistemi önəmli yer tuturdu. Lakin formalaşmış sistemin müəyyən vaxt keçdikdən sonra özünün sonrakı inkişafını təmin edə bilməməsi də tarixi həqiqətdir. Bütün bunların səbəbini isə onda axtarmaq lazımdır ki, çox uzun bir dövr ərzində kəskin və ziddiyyətli antisosial siyasət yürüdüən bir cəmiyyətdə sovet təbliğat mexanizmi vasitəsi ilə bütün bunların demokratik və humanist məzmun daşdığı iddia olunurdu. Maraqlı fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, həmin dövrün özündə belə hətta kommunist partiyasının bəzi liderləri tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasətindəki ciddi qüsurlar epizodik də olsa işıqlandırılmaqda idi. Bizim məqsədimiz sovet praktikasının ittiham edilməsi deyil, həmin dövərdə baş verən proseslərin obyektiv məzmununun işıqlandırılmasıdır. Çünki tarixi təcrübənin obyektiv təhlilləri əsasında əldə edilən informasiya müasir dövərdə vergi prosedurlarının sosial həmrəylik və humanizm prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi üçün yararlı ola bilər.

2. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əksi ilə əlaqədar bəzi tarixi faktlar

Öncə diqqətin 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının vergi məsələsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi bəzi qərar və məramnamələrinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Bu xüsusda Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin (AK(b)P MK) 1922-ci ilin mart ayında keçirilən Plenumunda qəbul edilmiş qərar diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1922-ci ildə martın 7-8-də AK(b)P MK-nın Plenumunda ərzaq vergisi, tariflər, neft satışının aksizləşdirilməsi və digər məsələlər müzakirə olundu və sonra plenumda ərzaq vergisi ilə əlaqədar aşağıdakı qərar qəbul olundu [1, 1 c., s. 109]:

1. Komissiyanın prinsipial qərarlarının təsdiq edilməsi;
2. Ərzaq vergisi aparatının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş təşkilatı məsələlərin həllinin təsdiq olunması;
3. Xalq Ərzaq Komissarlığında ərzaq müfəttişlərinin hazırlanması üçün 80-110 nəfərdən ibarət kursun təşkil olunması;

4. İki həftə müddətində partiya üzvlərindən və bitərəflərdən ərzaq müfəttişlərinin səfərbər olunması;
5. Ərzaq kompaniyaları barədə təbliğat işinə başlanılması, bunun üçün isə MK-nın təbliğat şöbəsinin rəhbərliyi altında Xalq Maarif Komissarlığının və Xalq Ərzaq Komissarlığının da nümayəndələri də daxil olmaqla komissiyanın yaradılması;
6. Xalq Ərzaq Komissarlığının respublikanın qəzalarında səlahiyyətli nümayəndələri kimi 10 nəfər məsul işçinin komissarlığın sərəncamına göndərilməsi;
7. Xalq Komissarları Sovetinin 1 ay müddətində ərzaq vergisi ilə əlaqədar qanunvericilik sənədlərinin dərc etdirməsi nəzərdə tutulurdu.

Diqqəti cəlb edən digər tarixi sənəd kimi AK(b)P-nin 1923-cü il martın 12-16-da keçirilən V qurultayında vergi siyasəti ilə əlaqədar məruzənin tezisləri göstərilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qurultay giriş sözü ilə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi S.M.Kirov açmışdır və təbiidir ki, çıxışda sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasətin bütün istiqamətlərinin dəstəkləndiyi bildirilirdi. Qurultayda Kommunist Partiyasının Vergi siyasəti ilə əlaqədar məruzə də dinlənildi. Sözügedən məruzənin tezislərində qeyd olunurdu:

- sovet dövlətinin xalq təsərrüfatının əmtəə əsasları üzərində təşkil olunması, bunun nəticəsində xüsusi ticarət və sənaye kapitalının mövcudluğu, kənddə azad iqtisadi proseslərin (*ərzaq vergisinə keçid*) bərqərar olması, kapitalist yığıcı və kapitalist mülkiyyətinin mövcudluğu dövlətin idarə olunması ehtiyacları üçün yuxarıda adları çəkilən mülkiyyət kateqoriyalarının gəlirlərindən müəyyən hissənin ayrılmasını tələb edir;
- eyni zamanda adları çəkilən iqtisadi faktorlar Sovet hakimiyyətini ümumdövlət və yerli (*lokal*) vergi sisteminin yaradılmasını tələb edir və vergi sistemi sovet dövlətinin əlində yığım və gəlirlərinin bölüşdürülməsinin sinfi yanaşma baxımından tənzimlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir;
- kəndli təsərrüfatının və sənayenin əmtəə xarakterliliyi, ölkədə əmtəə dövriyyəsinin artması, bazar faktorunun təsirinin güclənməsi müvafiq olaraq pul dövriyyəsinin də əhəmiyyətini yüksəldir. Dayanıqlı pul vahidləri və əmtəə qiymətlərinin sabitləşdirilməsi olmadan bütünlükdə xalq təsərrüfatını uğurla inkişaf etdirmək mümkün deyil;
- dövlət qeyri normal pul dövriyyəsi şəraitində (*pul nişanlarının qıtlığı və getdikcə qiymətdən düşməsi*) müharibənin gətirdiyi dağıntılardan sonra sənaye və kənd təsərrüfatının çiçəklənməsini, vergilər və digər gəlir mənbələri olmadığından, ucuzlaşmaqda olan və dəyərini itirməkdə olan dövriyyəyə buraxılmış emissiyalar və bundan ayrılan vəsaitlər hesabına təmin etməyə çalışır;
- ümumdövlət və yerli səviyyələrdə quruculuq işləri vergi mükəlləfiyyətlərinin, maliyyə siyasətinin əsasının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bunun

nəticəsində isə dövlət emissiyalarını tam aradan qaldırır, əmtəələrin və pul nişanlarının qiymətləri sabitləşər, dövlətin büdcə kəsiri aradan qaldırılır. Məhz buna görə nizamlanmış və möhkəm vergi sisteminin yaradılması kənd təsərrüfatının və sənayenin həyati maraqları ilə diktə olunur;

- sovet hakimiyyətinin vergi proqramları təkcə dövlətin iqtisadi tələbatlarına əsasən deyil, eyni zamanda sinfi və siyasi maraqlar da nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır. Şəhərdə vergi siyasəti proletar kütlələrinin maraqlarını nəzərə almalı, kənddə isə elə qurulmalıdır ki, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqına ziyan vurmamalıdır. Yoxsul və ortabablar isə istismarçılara qarşı mübarizədə vergi siyasətinə arxalanmalıdırlar;
- gəlirlərin artıq hissəsinin əhali arasında, kənd-təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, maarif və digər sahələr üzrə rəşional bölgüsünün həyata keçirilməsi vasitəsi kimi xalq təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün maddi bazanın yaradılmasına xidmət edir, lakin vergilər həddən artıq çox olduqda əks təsir göstərər, yəni bazarda əmtəə dövriyyəsinin azalmasına səbəb olar. Vergilər systemsiz yığılarsa və ayrı-ayrı sosial təbəqələrin imkanlarına uyğun müəyyən edilməzsə, kəndli təsərrüfatlarında istehsal güclərinin zəifləməsinə gətirib çıxarar. Vergi siyasətində vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətli olması daim nəzərə alınmalıdır;
- ancaq dövlət və yerli vergi sistemi yenidən qurulmalı və yaxşılaşdırılmalıdır. Çünki, ərzaq vergisindən, trudqujnaloqdan¹ dövlət büdcəsinə kifayət qədər vəsait daxil olmur. Çoxlu sayda birbaşa dövlət və yerli vergilər (*xüsusi ilə kənd yerlərində*), vergi ödəyicilərinin təsərrüfat qeydiyyatlarının aparılmaması, vergi planının olmaması, kənd-təsərrüfatında ilin məhsuldarlıq göstəricilərinin nəzərə alınmaması (kənd yerlərində vergilər kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması vaxtı nəzərə alınmadan həyata keçirilir) vergi aparatının zəifliyi və eyni zamanda saxlanılmasının həddən çox vəsait tələb etməsi müşahidə olunur;
- vergi aparatının zəif olduğu şəraitdə tam birbaşa vergilər sisteminin yaradılmasının qeyri mümkünlüyünü nəzərə alaraq, dolayısı ilə alınan vergiləri saxlamaq lazımdır. Vergilərin yığılması aparatını hər vasitə ilə gücləndirməli, partiya öz qarşısında birbaşa vergi sisteminin (*əmlak, gəlir vergisi*) tam yaradılmasını və fəaliyyət göstərməsini məqsəd kimi qoymalıdır. Bu isə öz növbəsində əmtəə təsərrüfatının inkişafı şəraitində yeni yaranmış burjuaziyanın, xırda burjuaziyanın vergilərə cəlb olunmasına şərait yaradacaq;
- şəhərdə və kənddə vergilərin sayının çoxluğu haqlı narazılığa, xüsusi ilə kəndlilərin narazılığına də səbəb olur. Kəndlilər minimal sayda dövlət və yerli vergilərin alınmasına cəlb olunmalıdırlar. Kənd təsərrüfatı üzərinə düşən birbaşa vergilər: vahid kənd təsərrüfatı vergisi, həyətbaşı və ya pul vergisi,

¹ Əmək və yük daşınması mükəlləfiyyəti, əhalinin məcburi qaydada dövlətin ehtiyacları üçün müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi, eyni zamanda yük daşıyan araba və digər vasitələri olanlar dövlət ehtiyacları üçün müəyyən yüklərin daşınması öhdəlikləri var idi. [6, 43-cü cild, s 325].

trudqujnaloq və bütün yerli vergilər vergi öhdəliklərinin mütərəqqiliyi saxlanılmaqla bir vergidə - vahid kənd təsərrüfatı vergisində birləşdirilməli və kənd təsərrüfatında vergi öhdəliklərinin ümumi prinsiplərinin qorunması üçün digər birbaşa vergilər yığılmamalıdır;

- vergi sistemi ciddi mərkəzləşdirilməli və tənzimlənməlidir. Buna görə də qurultay yerli Sovetlər və digər yerli orqanlar tərəfindən qanunla nəzərdə tutulmamış vergilərin yığılmasına qarşı çıxır;
- əmtəə-pul münasibətlərinə keçid şəraitində natural verginin saxlanması neqativ faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Bunun mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, natural vergi kənd-təsərrüfatında əmtəə pul münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir edir. İkinci tərəfdən kəndlilərin alıcılıq qabiliyyətini azaldır, bununla da sənayenin inkişafına mənfi təsir edir. Üçüncüsü pul nişanlarına tələbi azaldır. Dördüncüsü kənd təsərrüfatında əsas əmtəəni (*taxılı*) dəyərdən salır. Bütün bunları nəzərə alaraq tədricən ərzaq vergisinin və natural vergilərin pul ilə alınmasına keçmək lazımdır;
- qurultay indiki vaxtda qismən natural vergilərdən pul ilə ödənilən vergilərə keçməyi mümkün hesab edir: məhz trudqujnaloqu ləğv edib onu həyət-əmlak vergisi əmsalına daxil etməyi, dövlət və yerli səviyyədə bütün natural vergilərin ləğv edilməsini təklif edir;
- Azərbaycanın rayonlarının əksəriyyətində ərzaq vergisi qaldığından vergi sistemində bəzi dəyişikliklər edilməlidir. Həqiqətən vahid ərzaq vergisi müəyyənləşdirilməli, vergilər iki və ən çox halda üç növ məhsul ilə, taxıl, arpa, çovdar ilə alınmalıdır. Ət, yağ, tərəvəz və digər məhsullar üçün vergilər pul ilə və ya taxıl ilə alınmalıdır;
- sovet vergi siyasətinin müvəffəqiyyəti təkcə düşünülmüş siyasətdən deyil, eyni zamanda fəhlə-kəndlilərin geniş kütlələrinin razılığına nail olunmasından, vergi aparatının vəziyyətindən də da asılıdır. Güclü, çevik işgüzar vergi aparatı olmadan sovet dövləti qarşıya qoyulmuş vəzifəsini həyata keçirə bilməz. Qurultay mərkəzdə və yerlərdə vergi aparatının gücləndirilməsi qərarını qəbul edir [1, 1 c., s. 151-154].

Yuxarıda göstərilən iki tarixi materialda, yəni AK(b)P MK-nın 1922-ci il mart plenumu və 1923-cü il martın 12-16-da keçirilən V qurultayında Hərbi Kommünizmdən Yeni İqtisadi Siyasətə keçid şəraitində respublikada vergi mükəlləfiyyətlərinin ödənilməsi, institusional situasiyanın yeni şəraitlə həmahəng olması, bütünlükdə vergi siyasətinin sinfi mahiyyəti və digər məsələlərin həllinə yönəldilmiş direktivlər öz əksini tapmışdır. Mövcud rejim normal fəaliyyət göstərə bilən vergi mexanizmləri olmadan ölkə iqtisadiyyatının bərpa olunması, büdcənin maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunması və pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinin qeyri mümkün olduğunu dərk edərək, bu istiqamətdə görüləcək ən mühüm tədbirlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bütün bunlar isə ilk növbədə olduqca

çevik fəaliyyət göstərə bilən vergi aparatının yaradılmasını direktiv orqanların gündəliyinə gətirən məsələyə çevirirdi.

Daha sonra diqqətin XX əsrin 20-ci illərin sonlarına doğru bəzi tarixi faktlara yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məhz həmin dövrdən etibarən yeni iqtisadi siyasətə keçid dövrünün əvvəlki illərindən fərqli olaraq bu sahədə problemlərin həllində iqtisadi faktorlardan daha çox inzibati vasitələrə üstünlük verilməsi hiss olunmaqda idi. Bu xüsusda Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru N.Polyanskiyə dəyərli tövsiyələri diqqəti cəlb edir.

N.Polyanski “Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsində vergi cinayətləri” məsələsi adlı digər məqaləsində yazırdı ki, maliyyə idarəsinin bütün işçiləri vergi ödəməkdən imtina edən və bu işə səhlənkar yanaşan vergi ödəməli olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin vacibliyi fikrindədirlər. Bu işi vergi ödəməli olan şəxslərin istəklərinin öhdəsinə buraxmaq olmaz. N.Polyanski yazırdı ki, məsələyə doqmatik və hüquqi siyasətin müddəaları baxımından yanaşmaq olar. Doqmatik yanaşmada bütün vasitələrdən istifadə edərək qanunda nəzərdə tutulmuş müddələrin icrasına nail olmaq olar. Məsələyə hüquqi siyasət baxımından yanaşanlar çalışırlar ki, qanunların icrasında ölçülər gözlənilsin. Burada əsas məqsəd cəza deyil, dövlətin maliyyə maraqlarının gözlənilməsidir. O, Azərbaycan qanunvericiliyində məsuliyyətə cəlb edilmə hallarını özündə ehtiva edən mövcud normaları 3 qrupa böldürdü [2, b.III, s. 44-56]:

1. Vergilərin ödənilməməsi.
2. Vergilərdən qəsdən boyunqaçırma
3. Vergilərin düzgün müəyyən edilməsinə əngəl olan xüsusi qaydalara əməl etməmək halları

N.Polyanskiyə vergi məsələləri ilə əlaqədar şərhində XX əsrin 20-ci illərin sonlarına doğru vergi mexanizmlərinin hüquqi-inzibati mahiyyəti içərisində, onun iqtisadi yönünün tamamilə yox olub getməsi, həyata keçirilən siyasətin sinfi mahiyyətinin daha da güclənməsi gerçəkliyi öz əksini tapmışdır. Bu gerçəklik digər dəyərləndirmələrdə də əks olunmaqda idi. Müvafiq olaraq bundan sonra diqqətin 1928-ci ildə yanvarın 25-də «Бакинский рабочий» (№20) qəzetində M.Ronvalın² “Gəlir vergisində yenilik” sərəhəsi ilə dərc edilən materialda səslənən fikirlərə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məqalədə yazılırdı ki, sovet gəlir vergisi sistemində birbaşa vergiqoymanın iki növü mövcuddur - şəhərdə gəlir vergisi və kənddə kənd təsərrüfatı vergisi. Bizdə vergiqoymada sinfi yanaşma özünü daha qabarıq büruzə verir. Vergilərin bu iki forması mürəkkəb sovet iqtisadi siyasəti mexanizmində güclü vasitədir. Bu vergilər əsas gəlirin qeyri əmək gəlirlərinin təşkil etdiyi xüsusi təsərrüfatların yığım həddlərini müəyyən edir. Vergilərin burjuaziyaya təzyiq göstərmə mexanizmi olduğunu təkcə bir fakt sübut edir. Bəzi qruplardan gəlir vergisi kimi onların gəlirlərinin 55%-i tutulur. Lakin keçid dövründə dövlətin iqtisadi siyasətinin

²M.Ronvalın vəzifəsi haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

(*o, cümlədən vergi siyasətinin*) həyata keçirilməsinin praktiki məsələlərinin həlli baxımından dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan 1926-cı ildə qəbul olunmuş qanunlara müəyyən dəyişikliklər edildi. Burada iki əsas dəyişiklik edilmişdir. Birincisi zəhmətlə məşğul olmayan əhali qrupunun vergilərinin artırılması, ikincisi fəhlə və qulluqçuların yeni vergi öhdəlikləri qaydalarının müəyyənləşdirilməsi. Əhalinin qeyri zəhmətkeş qruplarının vergi öhdəliklərinin artırılması onların tədricən sənaye-ticarət sferasından sıxışdırılmasına xidmət edir. Burada vergilərin artırılması daha çox gəlirləri 2.400 manatdan yuxarı olanlara aid edilmiş, daha yüksək gəlirləri olanlardan mütərəqqi gəlir vergisinin tutulması nəzərdə tutulmuşdur. Orta hesabla əhalinin bu qrupu üçün gəlir vergisi gəlirlərinin 12-13%-ni, ən iri vergi ödəyiciləri üçün isə 20% təşkil edir. Bundan əlavə həmin şəxslərdən ailə vəziyyətinə görə vergitutmalarda bəzi güzəştlər aradan qaldırılmışdır. Məsələn, vergi ödəyicisinin himayəsində olan ailə üzvlərinin sayına görə vergilərin həcmi azaldılması ləğv edilmişdir. M.Ronval hesab edirdi ki, yeni vergi prosedurlarında fəhlə və qulluqçuların ailə üzvlərinin tərkibinə görə imtiyazları ilə yanaşı (*vergi ödəyicisinin himayəsində 3 nəfər varsa vergilərin həcmi 25%, 4 nəfərdirsə vergilərin üçdə bir hissəsi alınmır*), zəhmətkeşlərin maraqlarını daha çox ifadə edən bir sıra digər güzəştlər var. Məsələn, dərc olunmuş materialda bildirilirdi ki, əvvəllər fəhlə və qulluqçulardan əvvəlki illərin gəlirlərindən də gəlir vergisinin tutulması nəzərdə tutulurdu. Bu hal normal hesab edilə bilməz. Çünki bu zaman gəlir vergisi faktiki olaraq əməkhaqlarından yüksək dərəcələrlə tutulur. Yeni əsasnaməyə görə fəhlə və qulluqçulardan vergilər ancaq onların aylıq gəlirlərinə müvafiq tutulur. Bu isə o deməkdir ki, əgər fəhlə və qulluqçuların gəlirlərinin vergidən azad hissəsi nəzərdə tutulmuş məbləğlərdən yuxarı deyilsə onda bu gəlirlərdən vergi tutulmur. Fəhlələrdən tutulan vergi normaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi. 85-100 manat əməkhaqqı olan fəhlələr 50 qəpik və üstəgəl 85 manatdan çox olan əməkhaqlarının 1%-i həcmində vergi verməli idilər. 100 manatdan 150 manata qədər əməkhaqqı alanlar 65 qəpik üstəgəl 100 manatdan yuxarı gəlirin 1,3%-ni, 150 manatdan 200 manata qədər əməkhaqqı alanlar 1 manat 30 qəpik və üstəgəl 150 manatdan yuxarı gəlirin 2%-ni, 200 manatdan 250 manata qədər əməkhaqlarından 2 manat 30 qəpik, üstəgəl 200 manatdan yuxarı gəlirin 2,8%-ni, 250 manatdan 330 manata qədər əməkhaqları alanlar 3 manat 70 qəpik, üstəgəl 250 manatdan yuxarı gəlir üçün 3%, 330 manatdan 410 manata qədər gəlir üçün 5 manat 10 qəpik, üstəgəl 330 manatdan yuxarı gəlirin 3,5%-i, 410 manatdan 500 manata qədər gəlirdən 8 manat 90 qəpik, üstəgəl 410 manatdan yuxarı gəlirin 5,5%-i, 500 manatdan 585 manata qədər əməkhaqlarından 13 manat 85 qəpik, üstəgəl 500 manatdan yuxarı gəlirin 8,5%-i, 585 manatdan 670 manata qədər əməkhaqları üçün 21 manat 8 qəpik, üstəgəl 585 manatdan yuxarı gəlirin 11,5%-i gəlir vergisi kimi tutulurdu. Bir neçə yerdə çalışanlar birinci zonada 100 manata qədər, ikinci zonada 90 manata qədər, üçüncü zonada 80 manata qədər, dördüncü zonada 75 manata qədər əməkhaqları vergidən azad ol-

unurdu. Məqalədə vergi siyasətinin bütünlükdə sinfi mahiyyət daşıdığı kapitalist sektorunun sıxışdırılmasına xidmət etdiyi xüsusi olaraq qeyd olunurdu [3, №.20, 1928].

Bundan sonra 1928-ci ildə aprelin 2-də «Бакинский рабочий» qəzetində “Xüsusi mülkiyyətçi vergi verməmək üçün nə edir?” sərlövhəsi ilə dərc edilən məqalədə (*müəlliflər - A.Perelmitr və İ.Boqdanov*³) səslənən fikirlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məqalə Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsinin 91-ci maddəsi ilə başlanılır: “Vergilərin məbləğindən asılı olmayaraq ödənilməməsi üçün qanunla məsuliyyətə cəlb edilmə nəzərdə tutulub...” Daha sonra məqalədə yazılırdı ki, müxtəlif adlarla ticarət edən tüccarlar xüsusi mülkiyyətçilərin əmtələri ilə ticarət edərək aldıkları komissionlar müqabilində nəinki onların gəlirlərini gizlədir, həmçinin onların kooperativlərinə daxil olmaqla digər ticarət müəssisələrindən daha əlverişli şəraitdə olmasına imkan yaradırlar. Nümunə üçün qeyd edək ki, Mərkəzi Fəhlə Kooperasiyası (*Центральная Рабочая Кооперация*) mağazası 100 manata satdığı dolabın gəlirinin 2%-ni və yerli xüsusiyyətlərə görə bir o qədər də vəsaitin əlavə olunması ilə gəlir vergisi kimi ödəyir. Komissionerlər 100 manata satılmış dolabdan 10-12 manat komission haqqı alır, alınmış komissionun 4%-i dəyərində, yəni 40 qəpik və üstə gəl yerli xüsusiyyətlərə görə bir o qədər də vəsaitin əlavə olunması ilə 80 qəpik gəlir vergisi ödəyirlər. Bu işə Mərkəzi Fəhlə Kooperasiyası mağazasında satışlardan ödənilən vergidən 5 dəfə azdır. “Kum”, “Univermaq” və digər mağazalarda nə qədər komission əmtələri satılır və komissionerlərin ciblərinə nə qədər vəsait daxil olur? Bunu heç kim bilmir. Maliyyə müfəttişləri tərəfindən vergi fırıldaqçılığının üstü açılmış, komissionerlərə əldə etmiş gəlirlər müqabilində ödəyəcəkləri vergilərin məbləğini göstərən xəbərdarlıq vərəqələri təqdim olunmuşdur. Hiylə baş tutmadı; komissionerlərdən biri - Montin küçəsi №15-də “Kommuntorq” da ticarət edən tüccar qanunun tələblərindən qaçmaq üçün (*ola bilsin ki, digərləri də onun hərəkətlərini təkrar etsinlər*) fevral ayının əvvəllərində mağazasını bağladı. Bununla da o, ödəməli olacağı verginin ancaq 25-30%-nin ödənilməsinə nail olmuşdur. Bütün bunlar qanuna zidd deyil və hiyləgər sahibkar bundan yararlanmışdır. Bizim komissioner öz mənfəətindən əl çəkmək niyyətində deyil və o, ticarət edə bilmək üçün «Şəhər və Kəndli İttifaqı Cəmiyyəti» kimi ictimai təşkilatlarda tərəfdar axtarır. Mağaza bağlanır, yenidən başqa adla öz işini davam etdirir. Mağazanın köhnə və təzə sahibkarları əlbir olub vergi təhlükəsindən asanlıqla yayınmış olurlar. Bir maraqlı məsələdə odur ki, baxmayaraq ki, mağaza artıq iki aydır bağlanıb, lakin iki aydır ki, köhnə sahibkar maliyyə şöbəsinə icarə haqqını ödəyir. Sual yaranır, nə üçün? Kim bunun səbəbini deyə bilər? Bəlkə 2-ci rayonun maliyyə müfəttişi, bəlkə Bakı prokuroru Cinayət Məcəlləsinin 91-ci və 17-ci maddələrinin köməkliyi ilə məsələyə çözümlər gətirər. [3, №.76, 1928]

Daha sonra diqqəti Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyasının

³A.Perelmitr və İ.Boqdanov haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

materialları cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sessiyanın materialları “Бакинский рабочий” qəzetində 1928-ci ildə mayın 29-da çıxan № 131-də işıqlandırılmışdır. Dərc olunmuş materialın sərlövhəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR-də kənd-təsərrüfatı vergisinin tətbiq olunduğu kəndlilərin xalis gəliri milyon manatlarla ölçülür. Kəndlilərdən alınan verginin məbləği 3.336.000 manat olmuşdur. Yeni vergi qaydaları əhalinin az gəlirli hissəsini vergilərdən azad etməklə vergilərin ağırlığını ortababların çiyinə qoyur, yeni vergi qaydaları sinfi yanaşmanın təzahürüdür. Sessiyada Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarı Teymur Əliyev kənd təsərrüfatı vergisi haqqında çıxışlar etdi. Çıxışda qeyd olunurdu ki, 1927/28-ci təsərrüfat ilində vergi mükəlləfiyyətli obyektlərin müəyyənləşməsi yerli idarəetmə orqanları tərəfindən qəza vergi aparatının işçiləri də cəlb olunmaqla həyata keçirilmiş və öz müsbət nəticəsini vermişdir. Cari ildə kəndlilərin vergi mükəlləfiyyətinə cəlb edilən xalis gəliri 63.609.000 manat olmuşdur, halbuki, bu göstərici 1926/27-ci təsərrüfat ilində 58.000.000 manat olmuşdur. 1926-19/27-ci təsərrüfat ili ilə müqayisədə kəndlilərin gəlirləri 9% artmışdır. Lakin faktiki olaraq qeydə alınmış və vergi öhdəçiliyinə cəlb olunmuş gəlirin həcmi respublikada 1927/28-ci təsərrüfat ilində 14% artmışdır. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə xalis gəlir aşağıdakı kimidir: tarlaçılıqda - 44,72%, çəmən və otlaq sahələri üzrə - 2,98%, xüsusi sahələr üzrə 21,05%, heyvandarlıqda 27,63%, qeyri torpaq sahələrindən gələn gəlirlər - 3,62% olmuşdur. İri heyvandarlıq təsərrüfatları istisna olmaqla bütün bu təsərrüfatlardan ötən il ilə müqayisədə 8% az vəsait yığılmışdır. Cari ildə yığılan vəsaitlərdəki artım bir tərəfdən kəndli təsərrüfatlarının nisbətən daha rentabelli olması, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin öhdəliklərinin daha dəqiq müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Lakin 1927/28-ci təsərrüfat ilində də kənd-təsərrüfatı vergilərinin yığılması kampaniyasında müəyyən nöqsanlar olmuşdur. Bu isə birinci növbədə kəndlilərin gəlir mənbələrinin düzgün qeydiyyatı alınmaması ilə əlaqədardır. Daha varlı təsərrüfatlarda gəlirlərin məbləği gizlədilir. 1927/28-ci təsərrüfat ilində kəndlilərdən 3.780.000 manat vergi yığılmış, ötən il müqayisədə dövlət büdcəsinə 11,1% artıq vəsait daxil olmuşdur. Bu isə birinci növbədə gizli gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. 1925/26-cı təsərrüfat ilində əhalinin az təminatlı (*kasıb*) hissəsinin 26%-i, 1926/27-ci təsərrüfat ilində 38%-i, 1927/28-ci təsərrüfat ilində isə 43%-i vergilərdən azad olunmuşdur. Qızıl ordu əsgərləri və əlillərində vergi güzəştləri 1926/27-ci təsərrüfat ilində 322.000 manat, 1927/28-ci təsərrüfat ilində 477.000 manat olmuşdur. Mayın 1-nə olan məlumata görə bütün imtiyazlı əhali üçün vergi güzəştlərinin və endirimlərinin ümumi məbləği 8.336.484 manat olmuşdur. Mayın 1-nə kimi müəyyən olunmuş vergilərin 95,63% yığılmışdır. Vergi ödəyicilərinin əsas kütləsini adabaşına 30 manatdan 80 manata qədər gəlir düşən, bütün təsərrüfatların 44,42%-ni, bütün vergi mükəlləfiyyətlilərin 57%-ni təşkil edir. Həmin kütlə vergilərin 50,26%-ni ödəyir. Daha imkanlı təbəqəyə gəldikdə isə bütün təsərrüfatların 7,22%-i və bütün gəlirin 18,57%-i, bütün vergilərin 45-46%-i onların

öhdəsinə düşür. Vergilərdən azad edilən geniş kəndli təsərrüfatlarının payına isə gəlirlərin 24%-i düşür.

Azərbaycanda orta hesabla gəlir vergisi gəlirlərin 6,14%-ni, bütünlükdə istehsal gücü nəzərə alınmaqla 1,09%-dən - 19,30% -arasında dəyişir. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü sessiyasında təsdiq edilən qanuna görə kənd-təsərrüfatı vergilərinin həcmi gəlirlərin 25%-dən artıq olmamalıdır. Lakin qanunun bu müddəası ortabablara, imkanlı əhaliyə aid edilmirdi. 1928-1929-cu təsərrüfat ilində kənd-təsərrüfatı vergisindən azad edilənlər 47-48%-qədər yüksəlmiş, əlavə vergi endirimlərinə yaralananlar 2% olmuşdur. Daha sonra Teymur Əliyev məruzəsində bildirdi ki, vergi işinin daha yaxşı təşkil olunması üçün Qəza Maliyyə Şöbəsinin və Qəza İcraiyyə Komitəsinin təlimatçılarının işindən yararlanmaq lazımdır [3, № 131, 1928]. Bu çıxış sovet vergi siyasətinin sinfi məzmununun və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin daha da şiddətlənməsindən xəbər verir. Bir tərəfdə heç nəyi olmayıb və bundan imtiyaz kimi yararlanan geniş kütlələr, digər tərəfdə isə müəyyən qabiliyyət və səyləri hesabına artıq sabit gəlir gətirən, nizamla çalışan təsərrüfat yaratmış, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli təzyiqlərlə üzləşənlər diqqəti cəlb edir və bütün “sosial öhdəliklərin” ağırlıqlarının məhz onların çiyinlərinə düşməsi təbii ki, anormal iqtisadi təzahürlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı vergisi bir daha Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (*AzMİK*) IV sessiyasının oktyabrın 9-da keçirilən axşam iclasında gündəmə gəldi. Sessiya ilə əlaqədar “Бакинский рабочий” qəzetində dərc edilən materialda yazılırdı ki, cari ildə kənd-təsərrüfatı vergisi 6,5 milyon manat olmuşdur və müharibədən əvvəlki vergilərin 60%-ni təşkil edir. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov sessiyada kənd təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar çıxış etdi. O, çıxışında bildirdi ki, vergilərin yığılması qaydaları sinfi yanaşma baxımından müəyyən olunmuş, burada yoxsul kəndlilər tamamilə vergidən azad olunmuşdur. Vergilərin 45%-i ortabab və daha varlı kəndlilərin üzərinə düşür, yığılan vergilərin həcmi müharibədən əvvəl yığılan vergilərin 60%-i qədər olmuşdur [3, №249, 1928].

Ümumiyyətlə *AzMİK*-in IV sessiyasında Q.Musabəyovun kənd təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar geniş məruzəsində 1) vergilərin ümumi siyasi tərəfləri, 2) vergilərin strukturu, 3) vergilərdə yenilik, 4) vergilərin həcmi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdı. Məruzəçi vergilərin ümumi siyasi tərəfləri barəsində danışarkən qeyd etdi ki, bu məsələ bizim təsərrüfat cəbhəsindəki çətinliklərimizlə əlaqədardır və indi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı vergisi taxılın vaxtında, möhtəkirlərin əlinə düşmədən daxil olmasına imkan yaradar. Məhz bu vergi proletar dövlətinin kənddə sosialist dəyişikliklərini etməsi üçün əhəmiyyətli vasitədir. Daha sonra vergiqoymada sinfi yanaşmanın məzmununu şərh edərək bildirilirdi ki, bu vergi yoxsul ortabab kəndli təsərrüfatlarının, kollektiv sektorun güclənməsində iqtisadi vasitədir.

Sonra vergilərin strukturu barədə deyilirdi ki, burada dövlət siyasətinin sinfi

mahiyyəti, proletar dövlətçiliyi özünü büruzə verir. İlk növbədə yoxsul təsərrüfatlar, yəni təsərrüfatların 48%-i vergilərdən tamamilə azad edilir. Bir qədər kasıb ortabab təsərrüfatlar isə ötən il ilə müqayisədə daha az vergi ödəməlidirlər. Əgər gəlirlərinə görə götürsək gəlirləri 200-300 manat olan qrup ötən il 7 manat 60 qəpik vergi verirdisə, bu ilə həmin verginin məbləği 6 manat 65 qəpik müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra gəlirləri 250 manatdan 400 manata qədər olanlara baxsaq. Belə təsərrüfatlar üçün ötən il 21 manat 30 qəpik bu il isə 22 manat 37 qəpik vergi verilməsi nəzərdə tutulub. Əgər daha imkanlı təsərrüfatlara, gəlirləri 400 manatdan 900 manata qədər olanlara baxsaq ötən il həmin təsərrüfatlar orta hesabla 56 manat 77 qəpik, bu il 81 manat 17 qəpik vergi ödəməlidirlər. Nəhayət ən imkanlı təsərrüfatlar, gəlirləri 900 manatdan yuxarı olan təsərrüfatların orta hesabla ötən il 245 manat 38 qəpik, bu il isə 332 manat 64 qəpik vergi ödəməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, vergilərdə ağırlıq varlı təsərrüfatların üzərinə düşür. Konkret olaraq, təsərrüfatların 48%-i - yoxsul təsərrüfatlar vergilərdən azad edilir, ortabablar vergilərin 50,2%-ni ödəyir, imkanlı təsərrüfatlar isə (*təsərrüfatların 7,2%-i*) vergilərin 45,4%-ni ödəyir. Daha sonra vergilərdə yeni qaydalara diqqət yetirilir. Bu ondan ibarətdir ki, ötən illərdə vergi qaydalarından əhalinin imkanlı təbəqələri yararlanma bilmişdilsə, bu il vergi qaydalarından əhalinin yoxsul təbəqələri yararlanmışdır. Burada, həmçinin, vergi qaydalarında fərdi yanaşmanın da tətbiq olunduğu qeyd olunur. Fərdi yanaşmanın əsasən zəhmətsiz gəlir əldə edən istismarçı təsərrüfatlara yönəldiyi bildirilirdi. Belə təsərrüfatların bütün Azərbaycanda 3% olduğu, Cəbrayıl qəzasında 16, Lənkəran qəzasında 960 bu cür təsərrüfatın olduğu, orta hesabla bu təsərrüfatlardan 282 manat, bəzi qəzalarda isə 570 manata qədər vergi yığılması nəzərdə tutulurdu. Daha sonra vergilərin həcmi barədə məlumat verilir. Xalq Maliyyə Komissarlığının hesablamalarına görə vergilərin həcmi təxmini olaraq 6,5 milyon manat həcmində hesablanmışdır. Bu isə ötən il ilə müqayisədə 70% çoxdur. Q.Musabəyov öz çıxışında dedi ki, ən əhəmiyyətli məsələ odur ki, vergilər Azərbaycan kəndlisinin üzərinə ağır yük kimi düşməsin, bununla ortabablara ciddi zərbə vurulmasın və kənd təsərrüfatının inkişafının artım tempi ləngiməsin. Bu vergilər ilk baxışdan göründüyü kimi o qədərdə ağır deyil. Bu il dövlət büdcəsi 35 milyon manat, yerli büdcə 60 milyon, kənd təsərrüfatı vergiləri isə 6,5 milyon manatdır. Bu rəqəm bir o qədərdə böyük rəqəm deyil. Şəhərin vergi mükəlləfiyyətləri kənddəki vergilərdən 2-3 dəfə çoxdur. Kəndlilərin xalis gəlirlərindən alınan vergilərin həcmi ilbəlil azaldılır. Əgər 1924/25-ci təsərrüfat ilində kəndlilərdən xalis gəlirlərinin 9%-i alınırırsa, bu il 6,5%-i alınır. Əgər biz müharibədən əvvəlki göstəricilərlə müqayisə etsək onda görürük ki, bu göstəricilərin 60%-i qədərdir. Biz qeydiyyatlar aparılarkən vergidən yayınma hallarının qarşısını almalıyıq. Bizə mane olurlar. Bəzən kəndlilərin vergi öhdəlikləri düzgün müəyyənləşdirilmir. Bu isə onları narazı salır. Məsələn, Gəncə qəzasında gəlirləri 30 manatdan 500 manata qədər olanlar, Ağdamda isə bütün gəlirləri 750 manatdan yuxarı olanlar üçün fərdi vergi öhdə-

likləri müəyyənləşdirilmişdir. Elə təsərrüfatlar var ki, burada vergiləri 7 dəfə artırılır. Göyçay qəzasında Lək dairəsi üçün ötən il 16.000 manat, sonra 208.000 manat (*bəzi azaldılmalardan sonra verginin həcmi 60.000 manata qədər azaldıldı*) vergi öhdəliyi müəyyənləşdirilmişdi. Burada daha çox ortabab zərər görə bilər. Yerli vergi orqanlarının işçiləri vergi normaları ilə kifayət qədər tanış deyillər, mürəkkəb vergi qaydaları sistemindən başları çıxmır. Açıq desək, hətta SSRİ Maliyyə Komissarlığı qarmaqarışıqlıq yaradır, bir-birinə zidd təlimatlar göndərir. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə biz, həqiqətən, narazılıq yarada bilərik. Mənim şəxsi fikrimə görə, bu il kənd təsərrüfatı vergisinin həcmi 5 milyon manatdan çox olmamalı idi. Yerdə qalan 1,5 milyonu aşağıdakı kimi paylaşdırmaq lazım idi: 500.000 manat hər cür endirim və imtiyazlıların öhdəsinə, 1 milyon isə ehtiyat kimi qeyri-dəqiqliklərin aradan qaldırılması kimi saxlanılmalı idi. Biz vergi siyasətini elə həyata keçirməliyik ki, bu siyasət fəhlə-kəndli ittifaqını gücləndirsin.

Daha sonra Q.Musabəyovun məruzəsi ətrafında çıxışlar oldu. Çıxış edənlər vergilərin artırılmasının ortabab təsərrüfatların üzərində ağır bir yük olacağından ehtiyat etdiklərini bildirdilər. Bəziləri, hətta, fərdi vergiləri qeyri-məqsədəuyğun hesab edərək bunun həmin təsərrüfatları müflis edəcəyini bildirdilər. Çıxış edən sessiya iştirakçısı Əsəd Qarayev dedi ki, vergilərin 1,5 milyon manat azaldılması ancaq yoxsul və ortabab təsərrüfatlara aid edilməlidir. İmkanlı təsərrüfatlar isə, vergi qaydalarına görə, vergi öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər. Alman kolonistləri adından digər sessiya iştirakçısı Bek⁴ çıxış edərək vergilərin kolonistlər üzərində ağır yük olduğunu dedi. Sessiya iştirakçısı Tahirov⁵ heyvandarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatlarının vergi mükəlləfiyyətlərinin qeydiyyat aparılarkən həddən çox şişirdildiyini qeyd etdi. Teymur Əliyev qeydiyyat aparılarkən ortabab təsərrüfatların vergilərinin qanunvericiliyə zidd olaraq şişirdildiyini, vergi yükünün ağırlığının ortababların çiyinə düşdüyünü dedi. O, həmçinin fərdi vergilər müəyyən edilərkən qeyri-dəqiqliyə yol verildiyinə də diqqət çəkdi. Bir çox hallarda vergi imtiyazları və güzəştlərinə əməl olunmur. Nümunə kimi Nuxa qəzasında belə halların müşahidə olunduğu qeyd olunurdu.

Sessiyada Q.Musabəyov yekun sözü ilə çıxış etdi. O, çıxışında kəndlilərin daha ədalətli və siyasi cəhətdən daha düzgün vergi öhdəliklərinin müəyyən olunmasının vacibliyindən danışdı. Yerlərdə maliyyə komissarlığının vergi aparatını mürəkkəb vergi situasiyası şəraitində dəqiq olmağa çağırırdı. Vergi mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində bütün səhvlərin aradan qaldırılmasının vacibliyi xüsusi olaraq qeyd olundu. Q.Musabəyov vergilərin həcmələrinin müəyyən olunması məsələsinə bir daha yenidən baxılması təklifi ilə razı olduğunu dedi və çox hallarda vergilər ötən il ilə müqayisədə vergilərdən 100% artıq həcmdə müəyyən olunub.

⁴ Sessiya iştirakçıları Əsəd Qarayev və Bekin kimliyi və vəzifələri haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

⁵ Yusif Tahirov-Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun direktoru, 1936-cı ildə mayın 22-də Az.SSR XKS-nin Fərmanına əsasən Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı yanında Şuranın üzvü.

Məsələnin həlli ilə əlaqədar Bəyanatın hazırlanması üçün 21 nəfərdən ibarət komissiya seçildi [3, №250, 1928].

Göründüyü kimi, həyata keçirilən vergi siyasətində sinfi yanaşma, əslində, Azərbaycanın kəndli əhalisinə mövcud rejim tərəfindən təzyiqlərin daha da artması kimi qiymətləndirilə bilər. Heç də təsadüfi deyil ki, müvafiq dəyərləndirmələr mühacir ədəbiyyatında səslənməkdə idi. Bu xüsusda Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1930-cu ildə “Горцы Кавказа” jurnalının №19-20 nömrəsində “Qafqazın Birliyi şüarı altında” başlığı ilə dərc edilən məqaləsindəki fikirləri diqqəti cəlb edir. Burada yazılırdı ki, qolçomaqların Azərbaycanda və bütünlükdə Qafqazda məhv edilməsi əhalinin əsas kütləsinin məhv edilməsi deməkdir. Azərbaycanda əhalinin 60%-ı qolçomaq kimi ittiham edilənlərdir. Heyvandarlıq da kollektivləşdirilmişdir. Qafqazda heç zaman torpaqdan istifadənin icma forması olmamışdır. Bu rus həyatına xas hadisədir. Eyni zamanda eksperimentlər sovet məmurları tərəfindən həyata keçirilmiş, bu məmurların 70%-i azərbaycanlı deyil. Azərbaycanda inqilab zorla, qırmızı ordu tərəfindən həyata keçirilmişdir. Kəndlilərin kolxoz əleyhinə mübarizəsi nəinki antisovet, həmçinin işğal əleyhinə olmuşdur. Üsyançılar nəinki kollektivləşmənin ləğvini, eyni zamanda milli hakimiyyətin bərpa olunmasını istəyirdilər [4, s. 21]

Daha sonra diqqəti 1931-ci ildə “Vahid kənd-təsərrüfatı vergisinin Azərbaycanda aparılması haqqında” Az.SSR XKS-nin 22 aprel tarixli №562 nömrəli tarixli qərarı qəbul etməsi faktı cəlb edir [5, №91, 1931].

Az.SSR XKS-nin sədri D.Bünyadzadənin və Az.SSR XKS-nin İşlər müdiri A.Sadıxovun imzası ilə XKS-nin 1931-ci il 30 iyun tarixli qərarı verildi. Qərarda nəzərdə tutulurdu ki, iyulun 10-dan gec olmayaraq vergi obyektlərinin qeydi və qolçomaq təsərrüfatları aşkara çıxarılmalıdır [5, №151, 1931]. Bu zaman dövrü mətbuatda dərc edilən məlumatlarda bəyan edilirdi ki, vergi mütləq toplanılmalıdır, sinfi düşmənlərə güzəştə gedənlər ağır cəzalandırılacaqlar [5, №188, 1931].

XX əsrin 30-cu illərdə respublikada maliyyə-büdcə məsələləri ilə əlaqədar diqqətəlayiq dəyərləndirmələr 1931-ci ildə fevral ayında Azərbaycanın VII Sovetlər qurultayında Xalq Maliyyə Komissarı Əli Məhəmmədov tərəfindən edilmişdir. Çıxışda maliyyə orqanlarının işinin yaxşılaşdırılması, qənaət rejiminin dərinləşdirilməsinin vacibliyi fikri əsaslandırılırdı. Burada bütün təşkilatlara dövlət gəlirlərinin artırılması, istehsalat məxariclərinin maliyyə istehsalat planlarına əsasən tutulması, çervonun və sosialist maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi tapşırılırdı. Bunun üçün isə birinci növbədə maliyyə vəsaitlərinin toplanılması işinin yaxşılaşdırılması fikri əsaslandırılırdı. Çıxışda göstərilirdi ki, maliyyə vəsaitlərinin toplanılması bütün respublikada 42,3%, sığorta planları 32,3%, kənd təsərrüfatı krediti ssudası 23,8%, istehsalat kooperasiyasına verilmiş avans və əmanət pullar 22,6%, mənzil kooperativ şirkətləri paraları 20%, kənd təsərrüfatı vergisi 11,7%, kolxozlar daxilində ehtiyat para 7,1%, III sənayeləşdirmə istiqrazı 3,5% yerinə yetirilmişdir. Kənd təsərrüfatı

vergisi olaraq qolçomaq təsərrüfatlarından alınacaq birdəfəlik vergi planı 6,5% (1.200 min toplanılmalıdır) kəndli vergi planı 11,5% yerinə yetirilib. Pambıq üzrə bağlaşma avansı 22,6%, çəltik avansı 10,4%, digər bitkilər üzrə 2,9% və ümumiyyətlə avansların toplanılması 14,2% yerinə yetirilib. Əli Məhəmmədov təklif edirdi ki, qüvvələr təcili səfərbərliyə alınmalı, maliyyə işlərinin möhkəmləndirilməsi qərarı sağçı oportunistlərin ümidlərinə nəhayət verilməlidir [5, №38, 1931].

Bundan sonra M.Petrovskinin dövrü mətbuatda dərc edilən materialları diqqəti cəlb edir. 1931-ci ildə avqustun 12-də M.Petrovskinin dəyərləndirmələrində yazılırdı ki, iyul ayında maliyyə vəsaitlərini səfərbərliyə almaqda böyük kəsir yaranıb. İyul ayında icbarı vergilər 31%, könüllü vergilər 16% yerinə yetirilib. Dövlət vergiləri üzrə birinci dekadada 536.000 m., 2-ci dekadada 562.000 m, 3-cü dekadada 1.047000 m. vergilər toplansa da, alverçilərdən alınacaqlar toplanılmayıb. Bakı maliyyə şöbəsi möhkəmləndirilməyib. Əmanət kassaları üzrə işlər bərbaddır. Kooperasiyanın pay toplanılması işində səhlənkarlıq var. Kustar sənaye kooperasiyaları üzrə pay toplanışı işi 19,2%, kənd təsərrüfatı kooperasiyası üzrə 9,4%, mənzil inşaat kooperasiyası üzrə 11,6% yerinə yetirilib [5, №183, 1931].

“Kommunist” qəzetinin sözügedən nömrəsində N.Əhmədov⁶ dəyərləndirmələrində yazırdı ki, avqust ayında kəsirin doldurulması mütləq yerinə yetirilməlidir. O, bu işin inzibati üsullarla həyata keçirilməsini təklif edirdi [5, №183, 1931].

Daha sonra diqqəti SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 21 mart qərarı cəlb edir. Qərarla kənd sovetlərinin pul, sığorta və natural ödənişlərinin yığılması səlahiyyətləri ləğv edilirdi. Müvafiq olaraq iyul ayının 1-dən vergi və sığorta ödənişlərinin yığılması yerli maliyyə şöbələrinə həvalə edilirdi. Burada həmçinin SSRİ Maliyyə Komissarlığının SSRİ XKS-yə təqdim etdiyi “Vergi və sığorta inspektor və müfəttişləri haqqında” əsasnamədə təsdiq olunurdu.

Yeni Əsasnamənin Vergi və maliyyə müfəttişləri haqqında qaydalarını əks etdirən müddəalara görə hər rayon (*şəhər*) maliyyə şöbəsində baş vergi müfəttişinin rəhbərlik etdiyi vergi müfəttişliyi yaradılırdı. Baş vergi müfəttişi, sahə vergi müfəttişi və onun köməkçisi vəzifələrinə siyasi və peşə hazırlığı sovet hakimiyyətinin tələblərinə uyğun olan şəxslər təyin olunurdu. Baş vergi müfəttişi vəzifəsinə orta və ali təhsili olan və bir il vergi müfəttişi köməkçisi kimi nöqsansız çalışanlar, həmçinin SSRİ Xalq Maliyyə Komissarlığının təsdiq etdiyi xüsusi fənlər üzrə hazırlıqlı şəxslər təyin olunurdular. Orta təhsili olmayan şəxslər, lakin iki ildən az olmayaraq müfəttiş köməkçisi kimi çalışanlar müvafiq sınaqlardan sonra bu vəzifəyə təyin olunurdular. Baş vergi müfəttişlərinə rayon (*şəhər*) hüduqlarında vergi işinə rəhbərlik, məsələn vergi ödənişlərinin tam və düzgün uçotunun aparılması, gəlirlərin mənbəyi və həcmi, dövlət və yerli vergilərinin ödənişi və yığılması, vergi ödəyicilərinin şikayətləri üzrə işlərə baxılması daxil edilirdi. Sahə vergi müfəttişlərinə vergi ödəyicilərinin bilava-

⁶ N.Əhmədov haqqında tarixi materiallardan heç bir məlumat əldə edilməmişdir.

sitə qeydiyyatının aparılması, onların gəlirlərinin mənbə və həcmnin yoxlanılması, dövlət və yerli vergilərinin məbləğinin vaxtında ödənilməsinin yoxlanılması daxil idi. Vergilər ödənilmədikdə vergi müfəttişləri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada vergilərin ödənilməsi üçün tədbirlər həyata keçirirdilər.

Bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar vergi müfəttişlərinin tələbinə əsasən vergi öhdəlikləri, gəlirlərinin mənbəyi və həcmi barədə məlumat verməli idilər. Günahkarları, gəlirlərin həcmi az göstərənləri vergi müfəttişləri məsuliyyətə cəlb etməli idilər. Vergi müfəttişləri təftiş zamanı istehsal və anbar tikililərində axtarış aparmaq, mühasibat kitablarını və digər sənədləri, heyvanların sayını, əkin sahələrini bostanları və s. yoxlamaq hüququna malik idilər. Vergi müfəttişləri kolxozçulardan qanunla müəyyən olunmamış vergilərin alınmasının qarşısını almalı və belə hallar barədə rayon prokurorluğu və maliyyə orqanları rəhbərliyinə dərhal məlumat verməli idilər. Vergi müfəttişlərinin fəaliyyəti revizorlar tərəfindən yoxlanılır. Vergi revizorları SSRİ Xalq Maliyyə Komissarlığı Maliyyə İdarəsinin, müttəfiq respublikalarının Maliyyə Komissarlığının vergi şöbəsinin və muxtar respublikalarının maliyyə komissarlıqlarının vergi şöbəsinin, ölkə və diyar maliyyə şöbələrinin təbəçiliyində idilər. Vergi revizorları vergi müfəttişləri və onların təbəçiliyində olanları, vergi orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün sənəd və materialları yoxlamaq hüququna malik idilər. Bütün hallarda revizorlar mövcud qanun və qaydaların, təlimatların pozulduğu halda günahkarları müəyyən etməli, əyintilərin səbəblərini aşkar etməli və dərhal qarşısının alınması ilə əlaqədar görülən tədbirləri yoxlamalı idilər. Vergi müfəttişlərinin öz səlahiyyətlərindən sui- istifadə halları aşkarlandıqda həmin şəxsləri vəzifələrindən kənarlaşdıraraq onları bu vəzifəyə təyin edənlərə təqdimatla müraciət etməli idilər.

Daha sonra Əsasnamədəki Sığorta inspektorları və müfəttişləri ilə əlaqədar prosedurlara diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Burada bildirilirdi ki, hər rayonun (*şəhər*) maliyyə şöbəsində sığorta müfəttişliyi yaradılır. Sığorta müfəttişliyinə baş sığorta müfəttişi rəhbərlik edir. Hər rayon sahələrə bölünür. Müvafiq olaraq sığorta müfəttişləri də vergi müfəttişləri kimi vəzifəyə təyin olunurlar. Baş sığorta müfəttişinə rayonda sığorta obyektlərinin qeydə alınması, sığorta aktlarının və sığorta zərərlərinin, sığorta ödənişlərinin müəyyən edilməsi, sığorta agentləri və işçilərinin fəaliyyətinə rəhbərlik, könüllü sığorta xidmətləri növlərinin müəyyən edilməsi daxildir. Sahə sığorta inspektorlarının səlahiyyətlərinə sahə üzrə şəxsi sığortalama, ev əmlakının sığortalanması, könüllü sığortalanma xidmətləri və s. daxildir. Bütün idarələr, müəssisələr və təşkilatlar məcburi qaydada sığortalanmalı, sığorta orqanlarına sığorta obyektləri barədə məlumat verməlidir. Sığorta inspektoru sığorta olunan əmlakın vəziyyətini yoxlamaq, sığorta olunan tərəfin məsuliyyətsizliyi və təsərrüfatsızlığı şəraitində rayon sığorta komissiyasının qərarı ilə sığorta öhdəliklərini ləğv etmək hüququna malik idilər. Sığorta inspektorlarının fəaliyyətləri sığorta müfəttişləri tərəfindən yoxlanılır. Sığorta işçilərinin təyinatı və işdən çıxarılması qaydası da vergi inspektorlarının təyinatı və işdən çıxarılmaları qaydaları kimi

idi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrü mətbuatda SSRİ XKS-sı Xalq Maliyyə Komissarlığı tərəfindən təqdim edilən “Vergi və sığorta inspeksiyalarının işi barədə” geniş təlimatın hazırlanması barədə də informasiya dərc olunmuşdu [3, №107, 1937]

Bütün bu faktlar göstərir ki, artıq XX əsrin 30-cu illərinin sonlarına doğru sovet vergi administrasiyası o qədər güclənməkdə idi ki, hətta sığorta sistemi də vergi mexanizmlərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi.

3. Nəticə

XX əsrin 20-30-cu illərində iqtisadi ədəbiyyatda səslənən fikirlərin təhlili göstərir ki, Sovet hakimiyyətinin vergi proqramları təkcə dövlətin iqtisadi tələbatlarına əsasən deyil, eyni zamanda sinfi və siyasi maraqlar da nəzərə alınmaqla hazırlanırdı. Vergi sistemi sovet dövlətinin əlində yığım və gəlirlərin bölüşdürülməsinin sinfi yanaşma baxımından tənzimlənməsi vasitəsi kimi çıxış edirdi. Bir sıra dəyərləndirmələrdə sovet vergi siyasətinin sinfi məzmunu və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin daha da şiddətlənməsi mütərəqqi hal kimi qeyd olunurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, reallıqda bir tərəfdə heç nəyi olmayıb və bundan imtiyaz kimi yararlanılan geniş kütlələr, digər tərəfdən isə müəyyən qabiliyyət və səyləri hesabına artıq sabit gəlir gətirən, nizamla çalışan təsərrüfat yaratmış, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli təzyiqlərlə üzləşən, bütün vətəndaş haqq və hüquqları tapdalananlar var idi. Bütün “sosial öhdəliklərin” ağırlığının məhz normal fəaliyyət göstərə bilən təsərrüfat subyektlərinin üzərinə düşməsi, təbii ki, ən azı anormal iqtisadi təzahürlər kimi qiymətləndirilməlidir. İdarəetmədə vergi mexanizmləri də daxil olmaqla mütərəqqi üsullar bütünlükdə cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinin mənafeələrinin uzlaşdırılmasına və sosial harmoniyanın yaradılmasına xidmət etməlidir. Lakin bu əhəmiyyətli faktor XX əsrin 20-30-cu illərində vergi prosedurları müəyyənləşdirilərkən diqqətdən kənar qalmışdır. Çox zaman cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bənzər tarixi situasiyaların yaşanması labüd tarixi gerçəkliyə çevrilir. Bu baxımdan “tarix təkrar” olursa da tarixi anlaşılmazlıqların təkrar olunması yol verilməzdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях, съездов, конференций и пленумов ЦК” (в четырех томах), Баку: «Азернешр», 1986, т. 1 (1920-1937), 676 с. (*Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultay, konfrans və MK-sının plenumlarının qərar və bəyanatları (dörd cildə)*, Bakı, “Azərneşr”, 1986, 1 c. (1920-1937), 676 s.)
2. Полянский Н. “Налоговые преступления по УК АССР”, “Известия правового факультета Азербайджанского Государственного Университета имени В.И.Ленина”, Баку: 1928, т. III. (*N.Polyanski, “Azərbaycan SSR-in Cinayət*

- Məcəlləsində Vergi cinayətləri*”, “V.I.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinin Xəbərləri”, Bakı, 1928, III c.)
3. “Бакинский рабочий” (“*Bakı fəhləsi*”), 1928, №.20, №.76, № 131, №250, 1937, №107.
 4. Виляят Гулиев (*составитель*), “Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-ые годы XX века)”, Баку: “Озал”, 2011, 548 с. (*Vilayət Quliyev (tərtib edən), “Azərbaycanın Polşadakı siyasi mühacirəti irsindən”, Bakı, “Ozal”, 2011, 548 s.*)
 5. “Kommunist” qəzeti №38, №91, №151, №188, 1931.
 6. “Большая Советская Энциклопедия”, (*второе издание, под ред. Б.А.Вернадского*), М.: “БСЭ», 1956, т. 43., 669 с. (“*Böyük Sovet Ensiklopediyası*” (*B.A. Vernadskinin redaktəsi ilə, ikinci nəşr*), М.: “BSE”, 1956, с.43, 669 s.)

Самандаров Сейфадин Сабир оглы

НАНА, Институт Экономики,
доктор философии по экономике

Отражение налоговых вопросов в Азербайджанской общественно-политической и экономической литературе в 20-30 годах XX столетия

Аннотация

Целью исследования - является анализ исторических фактов, связанных с вопросами налогообложения в Азербайджанской общественно-политической и экономической литературе в 20-30 годах XX столетия.

Методология исследования - анализ, синтез, сравнительный анализ исторического материала, метод дедукции.

Результат исследования - используя исторический материал можно выявить наиболее усовершенствованные механизмы налогообложения в трансформационные периоды.

Ограничения исследования - специфичность материала, некоторые трудности, связанные с доступом к научной информации и возможностями применения сравнительного метода к историческим фактам.

Практическая значимость исследования - заключается в выявлении механизмов для более эффективной налоговой политики, используя исторический опыт с точки зрения сегодняшних реалий.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследуемая проблема, некоторые факты впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *экономика Азербайджана, экономическая история, налоговая политика, налогообложение.*

Samandarov Seyfaddin Sabir oglu

Institute of Economics of Azerbaijan National Science Academy,
doctor of philosophy on economy

Reflections of the tax questions in Azerbaijani public-political and economic literature in 20-30 XX centuries

Abstract

Purpose - analysis of some historical facts which are bound reflections of the questions of the taxation in Azerbaijani public-political and economic thought in 20-30 XX centuries.

Methodology - the system approach, the comparative analysis, deduction method.

Finding- enable to use from historical practice in form of advanced mechanisms of the taxation in transformational periods.

Research limitations - specificity of the material which some difficulties are connected with possibilities of getting and using the comparative method of historical material.

Practical implications - it is concluded in discovery of mechanism for more efficient tax policies using historical experience with standpoint present-day

Originality - The investigated problem and some defined facts are entered for the first time into scientific turn.

Key words: *Azerbaijan economy, economic history, tax policy, taxation.*

JEL Classification Codes: B14, B26, E21, E62, H2 .

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.06.2012.
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.07.2012.
Çapa qəbul olunmuşdur: 20.08.2012.